С. С. ЄРМОЛЕНКО

СЕМІОТИЧНА СТРУКТУРА ТЕМПОРАЛЬНОГО ДЕЙКСИСА І КОМУНІКАТИВНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ

Стаття присвячена проблемі взаємовідношень між вторинними семантичними, структурно-семіотичними та комунікативно-функціональними характеристиками темпоральних дейктиків. Наводяться аргументи на користь того, що об'єднаний семіотичний та комунікативно-епістемічний підхід дозволяє глибше витлумачити семантичні властивості дієслівного часу, а також простежити функціональні зв'язки між ним та іншими семіотично близькими одиницями.

Ключові слова: темпоральний дейксис, знакова репрезентація, умотивованість, семіотика, іконічність, індексальність.

У статті досліджується питання взаємовідношення між структурно-семіотичними властивостями дейктичних одиниць темпоральної семантики і комунікативно-функціональним контекстом, у якому вони виступають, виражаючи те чи інше вторинне значення. Як структурно-семіотичні властивості ми розглядаємо відношення, що поєднують план вираження і план змісту, а серед цих відношень — передусім характер репрезентації, завдяки якій знаки, у тому числі й мовні, не лише позначають щось, а й надають позначуваному певного витлумачення, представляючи його в той чи інший спосіб. Як відомо, для дейктичних одиниць у цьому аспекті визначальною є така репрезентація, яка в семіотиці має назву індексальної (пор. лат. *index* «указник, показник; вказівний палець») і ґрунтується на відношенні за суміжністю, конкретніше, — на такому різновиді цього відношення, при якому знакові одиниці не називають позначуване ними, а лише вказують на нього. Водночас є підстави вважати, що віднесення дейктичних мовних утворень до знаків індексального походження не вичерпує їхніх структурно-семіотичних властивостей, оскільки в них, як і в будь-якому знакові, поряд із індексальністю мають бути присутніми й інші різновиди знакової репрезентації, такі як іконічний (представлення позначуваного на основі відношення подібності) та умовно-символічний [1]. Як ми побачимо, темпоральні дейктики відрізняються один від одного тим, який вид знакового представлення є для них також провідним; крім того, спробуємо показати, що первинний і вторинні варіанти тієї ж дейктичної одиниці можуть розрізнятися не лише в семантичному плані, а й у плані своєї семіотичної структури.

Стосовно контексту таких похідних варіантів нас цікавитимуть його дискурсивні характеристики, тобто не лише суто мовленнєве середовище, у якому ви-

[1] *Якобсон Р.* В поисках сущности языка // Семиотика.— М., 1983.— С. 106–107; *Eco U.* A theory of semiotics.— Bloomington, 1976.— P. 192–200.

© С. С. ЄРМОЛЕНКО, 2010

ступають певні одиниці, а й уся сукупність навколомовних чинників, важливих для їхнього функціонування, передусім ті риси дискурсу, що відбивають певний загальний смисловий (еністемічний, когнітивний) підхід до представлення дійсності. За таким підходом, що його також можна назвати комунікативно-епістемічною спрямованістю дискурсу, ми вирізняємо повсякденно-побутовий, науковий, художній, релігійний, міфологічний та інші дискурсивні типи [2].

Конкретним мовним матеріалом, залученим нами до розгляду зазначеної проблематики, є так званий історичний теперішній час (praesens historicum), чи, точніше, ціла сукупність досить різних за своїм характером вторинних семантичних варіантів категорії презенса, які традиційно й зазвичай недиференційовано [3] співвідносяться з цією назвою. У цій розвідці ми намагатимемося розрізняти такі варіанти, крім того, підходитимемо до історичного презенса як до конституанта відповідної функціонально-семантичної категорії (чи поля), беручи до розгляду не лише дієслівно-часові грамеми, ужиті відповідним чином, а й інші мовні одиниці, причому не лише ті з них, які конотують часові форми у складі текстуальних мікрополів, допомагаючи їм у вираженні відповідного похідного значення, а й ті, які й самі передають більш-менш подібне значення [4]. Такий підхід є доцільним з огляду на те, що різні вторинні варіанти теперішнього, будучи пов'язаними з різними дискурсивними типами комунікативно-функціонального контексту, вирізняються, серед іншого, і тим, які саме з набору мовних одиниць, семантично співвідносних у межах поля, виступають разом із ними.

У загальноприйнятому термінологічному вживанні як історичний презенс розглядають уживання дієслівних форм теперішнього часу стосовно минулого. Означення «історичний» пояснюється тим, що форма презенса виступає тут у функції, властивій так званим історичним часам у класичних мовах, таким як аорист, імперфект або плюсквамперфект. Насправді ж, як уже зазначалося, характер мовних явищ, що виступають «під шапкою» praesens historicum, є досить різнорідним як у функціональному, так і власне семантичному відношенні. Усвідомлення цієї різнорідності певною мірою знайшло своє відображення у тлумаченні гасла *praesens historicum* у сучасному німецькому словнику лінгвістичної термінології, яке, повторюючи звичні твердження про референційну віднесеність історичного теперішнього часу до об'єктивного минулого, додає, що такий тип уживання здебільшого трапляється в усному мовленні й у контексті чергування часів і що він служить як засіб унаочнення, вираження уявлюваного чи емфази, а його застосування визначається наміром мовця, а також жанром тексту і, відповідно, стилем [5].

Перш ніж аналізувати сферу зазначених явищ у плані співвідношення їхніх структурно-семіотичних, функціонально-семантичних та інших характеристик, видається необхідним докладніше спинитися на семіотичній природі дієслівного теперішнього часу. Якщо розглядати цю категорію в її смисловій динаміці, то тоді її вихідним семантичним варіантом слід уважати значення динамічної ознаки, яка існує, сприймається й позначається одночасно з моментом мовлення,

---

[2] *Єрмоленко С. С.* Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць.— К., 2007.— С. 6.

[3] Пор., напр.: *Маслов Ю. С.* Настоящее время // Лингвистический энциклопедический словарь.— М., 1990.— С. 323.

[4] Див. спробу такого підходу в статті: *Єрмоленко С. С.* Про деякі структурно-функціональні характеристики темпоральних мікрополів // Мовознавство.— 2003.— № 4.— С. 38–47.

[5] Praesens historicum // Metzler Lexikon Sprache (Digitale Bibliothek).— Berlin, 2000.— Bd 34.— S. 7484.

причому суб'єктом як позначення, так і сприйняття є та сама особа — мовець. Інакше кажучи, є підстави вважати, що логічно вихідним пунктом у когнітивній семантиці як презенса, так і всієї категорії дієслівного часу в цілому (і, ширше, функціонально-семантичної категорії темпоральності) є значення теперішнього як безпосередньої емпіричної дійсності, як того, що дано мовцеві через його відчуття й сприйняття. У такому разі прототиповий мовець має відповідним чином розглядатися не лише як persona loquens, а і як persona percipiens і, ширше, cognoscens. Саме беручи до уваги цей факт, можна пояснити встановлену О. В. Падучевою закономірність, згідно з якою перцептивні та інші ментальні предикати, які не є маркованими в особовому відношенні, співвідносяться «за умовчанням» із першою особою [6].

Когнітивній первинності «перцептивного» презенса природно відповідає його співвіднесеність, як із типовим контекстом ужитку, із повсякденним усно-розмовним мовленням, яке також оцінюється як вихідний комунікативно-функціональний стильовий різновид, що лежить в основі ієрархії функціональних мовних стилів [7]: саме в «неформальному» усно-розмовному спілкуванні знаходить свій прототиповий вияв структура комунікативної ситуації із властивим їй засадничим протиставленням того, хто мовить, того, до кого він звертається, і того, що або хто є предметом розмови. Зі сказаного випливає, що хоча презенс, поряд із іншими часами дієслова, належить до мовних дейктиків і, отже, до знаків індексального типу, його індексальність є суттєво іншою, ніж у претерита чи футурума, і ця відмінність перебуває саме у площині знакової репрезентації. Претерит і футурум є за способом вираження свого дейктичного значення умовними, невмотивованими знаками, натомість теперішній час виявляє в цьому відношенні риси власне знакової індексальної вмотивованості: як і інші часи, він виражає своє значення за посередництвом спеціальної умовної граматичної форми, однак у своєму вихідному варіанті він також співвідноситься зі своїм позначуваним безпосередньо, як реально суміжний із ним у часі, а також і в просторі, тобто в межах сприйманої й повідомлюваної ситуації. Крім того, відношення теперішнього часу і його позначуваного має й іконічний характер: на відміну від інших категорій часу, презенс, реалізуючись в усному мовленні, здатний відтворювати «часокількість» вияву тієї чи іншої динамічної ознаки, тривалість її часового протікання — повністю, якщо тривалість позначення й позначуваного більш-менш збігаються, і частково, якщо позначуване триває довше, ніж позначення. В останньому випадку можна констатувати сполучення іконічної та індексальної репрезентацій на підставі співвідношення pars pro toto.

Узагалі таке поєднання видається цілком природним: іконічність та індексальність є не лише співвіднесеними в межах загальнішої категорії (семіотичної) вмотивованості, але і, як це вже згадувалося, певним чином мають сполучатись у структурі конкретних знакових утворень (mutatis mutandis, те саме стосується і взаємовідношення метафори й метонімії [8]). Розглядаючи ці типи репрезентації як способи взаємного відображення знака і його об'єкта, зазначимо, що, як не раз підкреслював у своїх працях О. Ф. Лосєв, у контексті такого

[6] *Падучева Е. В.* Говорящий: субъект речи и субъект сознания // Логический анализ языка. Культурные концепты.— М., 1991.— С. 164–167.

[7] *Bartmiński J.* Styl potoczny // Współczesny język polski / Pod red. J. Bartmińskiego.— Lublin, 2001.— S. 116–117.

[8] Пор.: *Woßhagen Ch.* Opposition as a metonymic principle // Metaphor and metonymy group abstracts. Workshop on metonymy : Hamburg University, June 23–24, 1996.— www.ccat.sas.upenn.edu/~haroldsfs/dravking/indexical/metonymy/htm.

«єдино-роздільного» цілого, яким є світ, усі частини цього цілого взаємно відображаються, а ціле відображається у всіх своїх частинах [9]. Беручи, як «класичний» приклад, відбиток босої ноги на піску, що його побачив Робінзон [10], не можна не помітити, що таке зображення підошви людської стопи є водночас індексальним та іконічним знаком, умотивованим відношенням причинно-наслідкової й водночас просторової суміжності.

Повертаючись до категорії теперішнього часу, слід зазначити, що внаслідок перцептивно опосередкованої реальної суміжності й іконічності власне морфологічне оформлення є для презенса в певному розумінні зайвим: його значення передається так, що момент вимовлення часової форми більш-менш точно збігається із позначуваними нею дією чи станом, як, наприклад, у репортажі з футбольного матчу: «*Ось Х. встановлює м'яч, відходить, розбігається*». Саме в такому розумінні видається доцільним тлумачити твердження Р. О. Якобсона про немаркований характер презенса як члена темпоральної парадигми [11]: унаслідок своєї семіотичної вмотивованості презенс ніби перебуває поза формальним протиставленням із семіотично умовними футурумом і минулим часом і через це не потребує опозитивного відмежування від них. У цьому разі його можна порівняти з іменниками, зокрема назвами дій чи станів, ужитими в називних реченнях (*потужний удар — і м'яч у сітці воріт!*), чи так званими дієслівно-вигуковими формами, тобто словами типу укр. *трах, ляп, гепсь*, коли вони виступають як безпосередня мовна реакція на побачене. Деякі лінгвісти розглядають як гіпотетичну основу, на якій згодом розвинулася індоєвропейська флективна часова парадигма, саме такі морфологічно і семантично немарковані утворення [12], що їх безпосереднім рефлексом, можливо, є ін'юнктив у ведійській мові [13].

Відповідно як первинний варіант переносу презенса в контекст і план минулого можна розглядати транспозицію саме первинного семантико-функціонального різновиду цієї категорії (називатимемо цей різновид історичним минулим sensu stricto). Така транспозиція здійснюється саме в умовах уснорозмовної оповіді про минуле, зокрема для того, щоб виділити ті чи інші події й таким чином передати драматизм того, про що розповідається [14]. Цей різновид може відтворюватися в писемній мові, але теж за умови «неформального» характеру писемного спілкування, скажімо, у приватному листуванні: «Ось слухайте, батечку, як нас з самого першу зводило докупи. Сидимо ми удвох з моєю жіночкою, та де об чім базікаємо, аж ось і примчали нам книжок, знаєте, тих, которими нас, дурників, обдурюють...» (Г. Квітка-Основ'яненко); показовим тут є *слухайте*, ужите в писемній мові. Таке писемне відтворення теперішнього історичного можливе й у художньо-літературному стилі, причому не лише в репліках персонажів, а й у оповіді від «автора», точніше, від внутрішньо-текстуального (або літературно-художнього) суб'єкта викладу, де така оповідь може більш-менш експліцит-

[9] Див., наприклад: *Лосев А. Ф.* О мировоззрении // Русская мысль.— 1988.— № 4225.— С. 15.

[10] *Якобсон Р.* В поисках сущности языка // Семиотика.— М., 1983.— С. 104.

[11] *Jakobson R.* Zur Struktur des russischen Verbums // A Prague School reader in linguistics.— Bloomington, 1964.— P. 347–349; *Виноградов В. В.* Русский язык. Грамматическое учение о слове.— М. ; Ленинград, 1947.— С. 429–430.

[12] *Kuryłowicz J.* The role of deictic elements in linguistic evolution // Semiotica.— 1972.— Vol. 2. N 2.— P. 174–183; *Степанов Ю. С.* Семиологический принцип описания языка // Принципы описания языков мира.— М., 1976.— С. 223–228.

[13] *Елизаренкова Т. Я.* Грамматика ведийского языка.— М., 1982.— С. 281–283.

[14] *Wolfson N.* The conversational historical present alternation // Language.— 1979.— Vol. 55. N 1.— P. 168–182.

но маркуватися саме як усна, пор. укр.: «Але! Тривайте лишень, я вам усе розкажу; і відкіля він так пізно приїхав, і зачим не дали йому добре й виспатись. Ось кете лишень кабаки, в кого міцніша, та й слухайте» (Г. Квітка-Основ'яненко) або й не отримувати жодного маркування в такому розумінні, як-от у мові ліричного суб'єкта в «Гайдамаках» Т. Шевченка.

Оцінюючи це переносне вживання презенса в плані його мотивації, слід підкреслити двоїстість останньої, яка ніби відтворює аналогічну семіотичну двоїстість транспонованого різновиду категорії презенса. З одного боку, ця мотивація ґрунтується на відношенні подібності між безпосередньо сприйманим теперішнім і таким минулим, що відтворюється і ніби заново переживається в пам'яті, і це дає підстави кваліфікувати даний варіант презенса в лінгвістичних термінах як граматичну метафору, а з семіотичного погляду — як іконічний знак. З другого боку, образний характер цієї метафори також пов'язаний із відтворенням вихідної семантики презенса із властивими їй рисами іконічності й перцептивної суміжності позначення й позначуваного в часі і просторі. Крім того, про наявність індексального аспекту тут можна говорити й як про позначення події, реальний образ якої справді відбився в пам'яті мовця.

Цей останній факт може бути вираженим імпліцитно чи принаймні більш-менш опосередковано, коли, наприклад, у переданій за допомогою історичного презенса ситуації безпосередньо фігурує сам мовець як референт 1-ї особи і ця персональна категорія виступає в сполученні з аспектуальним значенням конкретної дії в процесі її протікання, пор. англ.: «Another funny incident was when I was sitting in a bar and there was this English guy. .. So, I'm sitting and having a couple of beers and this guys asks me...» (Kyiv Weekly). Водночас теперішній історичний час може застосовуватися в оповіді про події, свідком яких мовець не був і навіть не міг бути, отримавши відомості про них «із інших рук» (при цьому джерело відомостей може й не конкретизуватися, тим більше експліцитно не оцінюватися як вірогідне), пор. англ.: «Old Taylor told rather a good one at the pub yesterday.. It was a wedding in the country. ..Well, one of the guests manages to get into the bride's room and he rapes her. No argument. Naturally, everybody is very upset...» (G. Gordon). Однак, наскільки можна судити, і такий «цитатний», чи переповідний, різновид історичного презенса зберігає в собі вихідне когнітивне підґрунтя: використання теперішнього часу в подібних контекстах виступає як свідчення достовірності змісту оповіді (при цьому, звичайно, можна припускати, що саме «цікавість» повідомлюваного виступає як чинник, який змушує вважати його зміст достовірним, гідним уваги й вартим подальшого поширення). У цій його функції теперішній історичний час виступає як своєрідний виразник наявної в мовах балканського союзу і деінде категорії засвідченості (чи переповідності) [15], особливо в її так званому довірливому різновиді. Про слушність такої характеристики свідчить і те, що повідомлення, щодо змісту яких переповідач займає відсторонену позицію, пов'язану, скажімо, із сумнівом у їх правдивості, у такий спосіб або не відтворюються, або «ретранслюються» зі спеціально підкресленою цитатністю, при якій центр уваги переноситься саме на відтворення тексту первісного повідомлення [16], зокрема за допомогою таких одиниць, як укр. *мовляв*, *буцімто*, п. *niby to*, *podobno*, *pono*, *ponoć*, рос. *дескать*,

[15] Див., напр.: Studies in Evidentiality (Typological Studies in Language.— Vol. 54).— Philadelphia ; Amsterdam, 2003.— 345 p.

[16] *Clark H. H.*, *Gerrig R. J.* Quotations as demonstrations // Language.— 1990.— Vol. 66. N 4.— P. 764–805.

мол, нгр. *δήθεν*, *τάχατες*, *τάχα*, або в інший спосіб; за свідченням Т. Шевченка, його дід «коли зачина розказувати що-небудь таке, що не сам бачив, а чув, то спершу скаже: "Коли старі люди брешуть, то й я з ними"» [17]. Завдяки цьому з переповідача знімається відповідальність за зміст переповіданого, а профілюючою в семантиці висловлювання робиться не перцептивна перспектива, а позиція мовця, що переповідає.

Таким чином, характеристика історичного презенса в когнітивному аспекті показує, що розуміння цього семантичного різновиду теперішнього часу виключно як риторичного засобу [18] з образно-естетичним підґрунтям чи як вияву стилістичної фігури перемикання часів (відомої також як метастасис, чи translatio temporum) [19] є явно недостатнім. З культурно-історичного погляду цікаво відзначити, що категорія історичного презенса і взагалі виклад у «перцептивній» перспективі завдяки своїм когнітивним властивостям набули особливого значення саме в теоретико-концептуальному апараті античної риторики, яка, як відомо, первісно була тісно пов'язана з античним раціоналізмом [20] і, на думку Арістотеля, становила своєрідну логіку «вважання» та ймовірності [21]. Говорячи конкретніше, «евіденціальне» використання дейктичних засобів і, зокрема, теперішнього часу в контексті минулого можна зіставити в системі античної риторики з одним із тих різновидів фігур думки, завдання яких полягало в уточненні змісту предмета або стосунку до нього: саме до таких різновидів належала фігура «наочності» (evidentia, ἐνάργια) [22].

Уснорозмовне спілкування із властивою йому епістемічною перспективою можна окреслити, застосовуючи термінологію Е. Бенвеніста, як належне до плану мовлення (чи оповіді, фр. plan de discours). Як відомо, французький лінгвіст розглядав цей план як одну з двох опозитивних категорій, другою з яких є план історії [23]. Тематично Бенвеніст пов'язував цей останній план із викладом подій минулого (звідси й назва), однак, на нашу думку, зазначене протиставлення доцільно витлумачувати як таке, що спирається передусім на ознаку суб'єктивно-конкретного чи, навпаки, об'єктивно-абстрагованого представлення повідомлюваного. Зокрема, план історії виявляється максимально віддаленим і від прототипового мовця із властивою йому позицією спостерігача, і від комунікативної ситуації в її прототиповому варіанті, що передбачає орієнтацію на момент усного мовлення як на емпірично дану точку відліку часових і просторових координат повідомлюваного. Так, на думку відомого польського логіка А. Гжегорчика, для наукового викладу часовий дейксис, пов'язаний із моментом мовлення, є, строго кажучи, несуттєвим [24]. Однак транспозиція презенса в контекст минулого часу mutatis mutandis здійснюється і тут, пор. рос.: «Даже Дион Хри-

[17] *Шевченко Т.* Гайдамаки // Шевченко Т. Кобзар.— К., 1965.— С. 113.

[18] Як суто стилістичний прийом характеризує теперішній історичний час Е. Бенвеніст (див: *Бенвенист Э.* Отношения времен во французском языке // Бенвенист Э. Общая лингвистика.— М., 1974.— С. 79).

[19] *Głowiński M., Kostkiewiczowa T., Okopień-Sławińska A. et al.* Słownik terminów literackich.— Wrocław, 1976.— S. 236.

[20] *Аверинцев С. С.* Античная риторика и судьбы античного рационализма // Античная поэтика. Риторическая теория и литературная практика.— М., 1991.— С. 3–26; *Кузнецова Т. И., Стрельникова И. П.* Ораторское искусство в Древнем Риме.— М., 1976.— С. 187, 275.

[21] Аристотель. Риторика // Античные риторики.— М., 1978.— С. 15–16.

[22] *Гаспаров М. Л.* Античная риторика как система // Античная поэтика. Риторическая теория и литературная практика.— М., 1991.— С. 41–42.

[23] *Бенвенист Е.* Зазнач. праця.

[24] *Grzegorczyk A.* Logic — a human affair.— Warszawa, 1997.— P. 15–18, 32.

состом .. к 103 г. устает от мелочных провинциальных конфликтов и возвращается в Рим» (С. Аверинцев). Такий різновид застосування можна окреслити як теперішній хронологічний час, оскільки його риси найяскравіше виявляються саме тоді, коли він уживається у хронологічних списках дат і подій, пор. укр.: «1860–1862 Івась Манжура пройшов з батьком 6000 верст по селах. Батько віддає сина на навчання білгородській княгині Волконській» (В. Заремба). За таких умов, зокрема при позначенні подій узагальненого і через це ненаочного характеру, немаркованість презенса виявляється протилежним чином: не відтворюючи безпосередньо вмотивовану індексальну й іконічну співвіднесеність зі своїм позначуваним, презенс природно набуває характеру невмотивованого знака і виконує функцію, часом окреслювану як реєстраційна [25].

Цікаво, що подібні риси презенс може виявляти за певних умов його уснорозмовного вживання у значенні минулого. Відповідний семантичний різновид цієї категорії вперше описав О. В. Бондарко, який і окреслив його, можливо, не зовсім удало, як теперішній час емоційної актуалізації [26]. Цей варіант теперішнього у значенні минулого виступає, коли мовець зіставляє дві дії, принаймні одна з яких є минулою і які різко суперечать одна одній, напр.: «— Спала! — Ну, так, ну й що? В мене режим. ..—Начхати! Я сподівався, що вона… А вона — спить!» (П. Загребельний). Водночас О. В. Бондарко цілком слушно зауважує, що тут за допомогою презенса дії вилучаються із суто часової площини і протиставляються в аспекті, який він називає принциповим; інакше кажучи, тут ідеться передусім про найістотніші, глибинні характеристики подій, а не про деталі, у тому числі й часові, їхньої реалізації. Така характеристика часом увиразнюється за допомогою «емфатичної» множини, якою узагальнено позначається одинична подія: «— Боитесь? Сначала письма пишете, а потом увиливать думаете?» (А. Адамов).

Повертаючись до використання презенса в плані історії, цікаво відзначити деякі можливі тут перехідні випадки більш-менш оказіонального характеру, амбівалентність і незвичність яких лише підкреслюють істотність тих протиставлень, перехід між якими вони опосередковують. Так, у романі Г. Хоткевича «Довбуш» знаходимо фрагменти, де узагальнено-історичний за своїм змістом виклад (оповідь про події європейської суспільно-політичної історії XVIII ст.) реалізовано в цілком не відповідній цьому змістові стилістиці уснорозмовної оповіді, причому без упровадження позиції конкретного спостерігача / свідка, пор. укр.: «І от Карло умирає. Звістка про те застала Августа у Варшаві.. ..Коли Август почув про смерть.., то кинув і сейм, і все — поскакав до Дрездена. Та лишенько тяжке, Франція займає таку позицію, що без її згоди нічого не вийде. ..І от Август надумує...». Цікавий випадок наближення плану історії до плану мовлення шляхом упровадження в науковий виклад суб'єктивно-перцептивного погляду автора-спостерігача знаходимо в тексті статті Л. Кретценбахера «Sveta Nedelja — Santa Domenica — Св. Пані Неділя. Південнослов'янські візуальні та словесні свідчення алегорично персоніфікованого культу неділі із забороною на працю», опублікованій у журналі «Die Welt der Slaven». У певному місці автор переходить від звичного для таких публікацій способу викладу до опису вперше побачених ним об'єктів його дослідження (культових споруд). Цей опис має ха-

[25] *Schmidt W.* Grundfragen der deutsche Grammatik. Eine Einführung in die funktionale Sprachlehre.— Berlin, 1966.— S. 217.

[26] *Бондарко А. В.* Некоторые случаи переносного употребления времен // Русская речь.— 1967.— № 5.— С. 34–35.

рактер фіксації суто особистих вражень автора і відображається в різкій зміні стильового характеру тексту, а саме в застосуванні, поряд із амбівалентними у плані часової віднесеності формами презенса (їх можна витлумачувати в розширеному чи найконкретнішому розумінні), також і немаркованих щодо категорій граматико-дейктичного характеру номінативних структур, пор. нім.: «Auf einer Studienwanderung.. suchte ich, von einer Sonderausstellung in Pula angeregt, das kleine, abseits von den Hauptstraßen gelegene.. Dörflein Bačva auf. .. Ihr nahe steht ein kleines, aus Steinen gemauertes Filialkirchlein St. Jakov. Ein rechteckiger Grundriß, eine Rundapsis; über dem giebelseitigen Eingang ein in der Türsturz gemeißeltes Steinkreuz. .. Ein zweites Medaillon links unterhalb zeigt einen Fleischhackerladen. Ein grober Holztisch in der Mitte. Darüber eine hölzerne Querstange. Von ihr hängen Schinken und Fleischstücke...».

До переносних різновидів теперішнього часу, які виражають минулі дії, прилягають два семантичні варіанти цієї категорії, які є непереносними й водночас відрізняються від презенса в його звичному прямому вживанні. Іншою особливістю цих варіантів є те, що вони, з одного боку, є тотожними в аспекті своєї семіотичної структури, а з другого, — виступають у двох комунікативно-епістемічних типах дискурсу, які докорінно відрізняються один від одного у плані семантики тексту.

Одним із цих варіантів презенса є теперішній час письмового репортажу: англ. «Totally new impressions flood our senses.. Shimmering bands of light race across the streambed.. We reach out and stroke velvety green mats of water moss» (W. H. Amos). Для семантики репортажного тексту першорядне значення має істинність / хибність його змісту, тобто його відповідність певному реальному стану справ. Водночас такий писемний текст, відповідаючи дійсності в усьому іншому, може бути відмінним від неї в плані семантики теперішнього часу, якщо його зміст більш-менш недвозначно вказує на те, що він (як у наведеному вище уривку статті з журналу «National Geographic») не міг бути створеним синхронно з описаними в ньому подіями, і, отже, значення презенса тут якраз не відповідає реальності. Можна розглядати це вживання презенса як літературну умовність (умотивовану, однак, комунікативним наміром автора), як вияв гри з читачем, метою якої є створення ілюзії справжнього репортажу, тобто оповіді прямо з місця подій (цікаво, що письмовий репортаж виник ще до появи радіо і телебачення, які зробили можливою подібну оповідь, так що писемна форма цього жанру, можна сказати, не завжди імітувала свій усний відповідник, а історично була його предтечею). Приймаючи правила цієї гри, читач відмовляється вважати тут істотною істинність / хибність часового значення презенса, оскільки для нього більше важить власне такий вибір часового способу представлення описаного, натомість у разі переносного використання цього часу в значенні минулого реальна темпоральна локалізація відповідних подій стосовно моменту мовлення не лише усвідомлюється, а й часто підкреслюється й конкретизується: укр. *Іду я оце вчора на роботу*. У соціокультурному контексті зазначену особливість теперішнього репортажного часу можна зіставити з таким сприйняттям медійної інформації, при якому її цінність для сприймача полягає в тому, що вона є для нього цікавою, захоплюючою, сенсаційною й безвідносною до реальної значущості повідомлюваного, пор. такі рекламні слогани інформаційних програм, як «все набагато цікавіше» (СТБ) чи «з нами ви завжди в першому ряду» (один із німецьких каналів), де особливо промовистою є алюзія до кінотеатру.

Проте ця ж риса, зокрема іррелевантність змісту повідомлюваного щодо істинності / хибності, кваліфікована з логіко-семантичного погляду як його інтенціональність, є, як відомо, визначальною для семантики художнього тексту: цей останній не (завжди) відображає щось справжнє, а насамперед, як специфічний перформатив, творить свою власну, художню реальність. Інший різновид теперішнього часу, про який тут ідеться, якраз і є презенс «авторського» художньо-літературного викладу, причому як у прозі, так і в поезії [27], пор. укр.: «Десять чорних кімнат, налитих пітьмою по самі вінця. Вони облягають мою кімнату. Я зачиняю двері, наче боюся, що світло лампи витече все крізь шпари» (М. Коцюбинський), рос. «Я хохочу! Взбегаю вверх. Бросаю / В них шишками, песком, визжу, пляшу / Среди могил — незримый и высокий…/ Кричу: "Эй, Фекла! Фекла!"» (О. Блок).

Таким чином, в обох випадках, тобто і в репортажному, і в художньому текстах, можна констатувати інверсію відношення онтологічної первинності між знаком та позначуваним: якщо в прототиповому випадку можна, абстрагуючись від певних релігійно-філософських аспектів цього питання, стверджувати, що знак є вторинним щодо дійсності як «абсолютного» референта, то в даному разі позначуване виступає як залежне від позначення не лише відносно, як наслідок акту означення й тим самим витлумачення, але й абсолютно. Інтенціональний (мовний) знак іконічно й індексально визначає свій об'єкт, оскільки він є не лише засобом позначення об'єкта, а й водночас єдиною запорукою його існування; можна сказати, що в художній мові інтерпретаційна щодо позначуваного функція знака доходить до граничної межі, створюючи (конструюючи, моделюючи) цей об'єкт не лише в епістемічному, а й в онтологічному розумінні.

Відмінність між «репортажним» і «літературним» варіантами презенса полягає в тому, що в художньому тексті інтенціональність теперішнього часу є похідною від аналогічної орієнтації художньої мови в цілому, натомість у разі письмового репортажу цей часовий різновид є конститутивним, визначальним складником текстів даного жанру, семантика яких, за винятком цього складника, не є інтенціональною.

Як відомо, темпоральний дейксис не обмежується граматичним часом, знаходячи свій вияв також у площині лексики. Відповідно транспозиції, співвідносні з переносним уживанням теперішнього часу в значенні минулого, можна знайти серед прислівників та прислівникових зворотів (таких, як укр. *зараз*, *тепер*, *сьогодні*, *цього дня*, а також *завтра* і *вчора* і, крім того, ще й їхніх дериватів), для яких, як і для категорії презенса, характерною є співвіднесеність із моментом мовлення як точкою відліку часових координат. У плані комунікативно-функціональних умов використання такі транспозиції властиві художньому, а також белетризованому науково-популярному викладу і публіцистичній прозі, де переносне вживання презенса неможливе і де подібні лексеми виступають у сполученні з граматичними формами минулого часу й часом у контексті незалежної невласне-прямої мови, пор. рос.: «Случай касался. .. девочки, простудившейся .. во время прогулки и теперь погибавшей от воспаления легких» (Ю. Булаховська), англ. «They were in rocky, lava country by now, and approaching the big pines. Tomorrow they would strike the Feather River canyon» (M. Foster), рос. «11 мая газета "Рабочий". .. сообщала ... о вчерашнем отлете Есенина с Айседо-

[27] Пріоритет у виділенні цього різновиду теперішнього часу і в його відокремленні від уснорозмовного історичного презенса належить О. С. Мельничукові (див.: *Мельничук О. С.* Розвиток структури слов'янського речення.— К., 1966.— С. 98).

рой Дункан в Кенигсберг» (М. Чудакова), англ. «So he had made the reservations, and today — if it was still today — they had been on U. S. 50» (S. King) [28].

У свою чергу близькість із темпоральним дейксисом у плані семантичного прив'язування до ситуації спілкування й безпосереднього чуттєвого сприйняття, а також щодо стилістично вмотивованого відтворення такої ситуації виявляють інші різновиди дейксиса, такі як персональний і спаціальний. Стосовно першого з них у цьому плані згадаємо приклади того, що можна окреслити як нозакомунікативне використання 2-ї, а також і 1-ї особи, яке властиве художньо-літературній мові (у випадку 2-ї особи передусім у мові поезії), де воно може іноді сполучатись із «художнім» презенсом. Спільним для цих семантичних різновидів є те, що вказівка на референтів цих осіб виступає тут не в контексті мовлення внутрішньотекстуального суб'єкта, а як художньо умовний засіб формування нерцептивної перспективи зображуваного. Механізм такого формування полягає в реверсії прагматичних пресупозицій, властивих цим категоріям у їх звичному використанні: 1-й особі, як позначенню мовця-прототипового спостерігача, а 2-й — як позначенню адресата, що водночас є складником чуттєво сприйманої ситуації. Натомість у контексті, де власне комунікативна роль референтів цих особових категорій виступає як неістотна й узагалі як неможлива, дані пресупозиції зазнають реверсії, стаючи власне семантичними компонентами особового значення [29], пор.: 1) укр. «Сон м'яко здушує груди, кладе на лице лапу і тягне назад у ліжко. Сплю. Солодко, міцно і навіть сон бачу. Раптом зскакую з ліжка» (М. Коцюбинський), рос. «На кресле отвалясь, гляжу на потолок../ Молчу, потерянный, на дальний путь глядя, / Из-за темнеющего сада...» (А. Фет) і 2) укр. «Ми вдвох ішли й не говорили, / Ти вся засніжена була» (М. Рильський), рос. «Над чернотой твоих пучин / Горели дивные светила, / И тяжко зыбь твоя ходила, / Взрывая огнь беззвучных мин» (І. Бунін). Ефект, який досягається за допомогою використання 2-ї особи, легко унаочнити, замінивши цю особу на 3-ю: *Над чернотой его пучин / Горели дивные светила, / И тяжко зыбь его ходила*....

Аналогічні риси виявляє також і спаціальний дейксис, представлений прономінальними прислівниками на зразок укр. *тут* чи вказівними частками, наприклад, укр. *ось*. Роль таких одиниць — локалізувати об'єкти в перцептивно-комунікативному просторі, через що їх можна порівняти із вказівним жестом [30]. Транспонуючись у контекст минулого часу, вони виконують функцію, що полягає у внесенні до семантики висловлення саме перцептивного погляду на описуване і через це є близькою до відповідної функції маніфестантів презенса й інших дейктичних одиниць, пор. англ.: «The Jackal .. sauntered over to a café.. Here he sat on the terrace...» (F. Forsyth). Зміст прислівника англ. *here* не вичерпується в подібних прикладах анафоричним (або катафоричним) покликанням на місце, зазначене в контексті, для чого можна було б ужити прислівник *there*, який, однак, відсунув би позначуване в глиб простору й часу. Натомість одиниця зі значенням «тут» нібито чуттєво наближає зображувану сцену до читача, розміщуючи її у часопросторі нерцептивно-комунікативної ситуації, подібно до того, як

[28] Детальніше див.: *Єрмоленко С. С.* Про деякі структурно-функціональні характеристики темпоральних мікрополів // Мовознавство.— 2003.— № 4.— С. 38–47.

[29] Про явище реверсії пресупозиції див.: *Єрмоленко С. С.* Обернення особових пресупозицій як явище художнього мовлення // Стиль.— 2004.— Т. 3.— С. 327–338.

[30] *Иванов В. В.* Категория определенности — неопределенности и шифтеры // Категория определенности — неопределенности в славянских и балканских языках.— М.— 1979.— С. 90–118.

вказівний жест під час оповіді надає референтові щось на зразок фізичної реальності [31]. Можливим є спільне використання спаціальних дейктиків із теперішнім історичним, притаманне уснорозмовному мовленню й художній прозі, яка таке мовлення відтворює: укр. «Сіли за вечерю, аж ось ізнов іде Кирило Тур» (П. Куліш).

Таке використання вказівної частки типу *ось* та її еквівалентів, часом умотивованих семантикою зорового сприйняття, з метою вираження ситуації чуттєвого сприйняття певної несподіваної події досить характерне для мови перекладів Святого Письма, де воно відтворює відповідні риси оригіналу. Так, наприклад, у старозаповітній книзі «Буття», у історії одруження Ісаака з Ребеккою (розділ 24), така частка виступає в багатьох перекладах фрагмента 63-го стиха: гебр. והנה גמלים באים — укр.: «І вийшов Ісак на прогулянку в поле, як вечір наставав. І він звів свої очі, і побачив — ось верблюди йдуть» (пер. І. Огієнка). В іншомовних перекладах тут чи деінде виступають лат. *ecce*, іт. *ecco*, фр. *voici*, нім. *siehe*, англ. *lo* чи *behold*, ст.-сл. **сь**, п. *oto*, ч. *hle* тощо. У гебрейському оригіналі Танаху відповідною одиницею є частка הנה у поєднанні з так званим *вав* copulativum, чи consecutivum [32], тобто והנה «ось, глянь» [33], яка вводить зворот із дієприкметником теперішнього часу. У Новому Заповіті й у Септуагінті в аналогічній функції виступає гр. *ἰδοὺ* «ось, глянь(те)» (< гр. *εἰδω* «дивитися»).

Таким чином, спільним для розглянутих вище явищ зі сфери мовного дейксиса є те, що всі вони так чи інакше пов'язані із вторинним відтворенням семантичних і семіотичних рис, зумовлених роллю активного мовця як суб'єкта не лише мовлення, а й сприйняття й узагалі пізнання. У колі цих явищ варто згадати ще одне, що його можна окреслити як особово- (чи суб'єктно-)перцептивну транспозицію. Суть такої транспозиції полягає в тому, що точка зору спостерігача може відриватися від мовця як референта 1-ї особи і пересуватися деінде, пов'язуючись з іншим учасником ситуації. Застосовуватись таким чином можуть утворення, немарковані щодо категорії особи, такі як уже згадані одиниці з ментальним значенням, передусім предикативні прислівники чи безособові слова перцептивної семантики, такі як укр. *видно*, *жарко*, *пече*, предикативні словосполучення аналогічної семантики, а також іменники на позначення конкретних об'єктів і явищ (nomina concreta як відмінні від nomina abstracta), ужиті в називних реченнях. Не лише перші, а й другі звичайно передбачають, що носієм відповідних динамічних ознак, а також сприймачем позначуваних об'єктів є саме мовець. Однак у вторинному контексті свого застосування ці формації можуть імпліцитним чином співвідноситись із якимсь іншим персонажем, і тоді читач ніби дивиться на зображуване очима цього останнього, пор., наприклад, у вірші І. Буніна «Дурман», де носій патологічного стану ідентифікується вже в першому рядку (*Дурману девочка наелась..*), але подальший опис не містить жодних прономінальних чи й інших маркерів, які б анафорично співвідносили відповідні утворення з цією дівчинкою, у цей спосіб наближаючи сприймане до мовця, а через нього — до читача: рос. «... Тошнит, головка разболелась, / Пылают щечки, клонит в сон, / но сердцу сладко, сладко, сладко...». Так само сприймач позначуваного ідентифікується в наступному прикладі, що містить складносурядне

[31] Пор.: *McNeill D., Cassell J., Levy E. T.* Abstract deixis // Semiotica.— 1993.— Vol. 95. N 1–2.— P. 5–20.

[32] *Дьяконов И. М.* Древнееврейский язык и некоторые данные о финикийском (пуническом) языке // Языки Азии и Африки.— М., 1991.— Т. 4. Кн. 1.— С. 154.

[33] *Gesenius W.* Hebräisches und chaldäisches Handwörterbuch über das Alte Testament.— Leipzig, 1828.— S. 57.

речення з називними складниками: укр. «Одвет .. вийшов на вулицю. Вона була порожня. Присадкуваті хати, ...осінні яблуньки, що простягали над парканами довге, обшарпане гілля, похмуре небо…» (Є. Путрамент). У «Вакханалії» Б. Пастернака подібні структури виступають, коли після сцени в театрі відбувається відрив перцептивної точки зору від ліричного суб'єкта (та його слухачів-супутників) і переміщення її в якесь невідоме місце, де вона пов'язується з кимсь також невідомим, пор. рос. «И опять мы в метели, / А она все метет, / И в церковном приделе / Свет, и служба идет. / Где-то зимнее небо, / Проходные дворы.. ..Где-то пир, где-то пьянка, / Именинный кутеж.. И хрустенье салфеток, / И приправ острота, / И вино всех расцветок, / И всех водок сорта. ..И на эти-то дива, /Глядя, как маниак, / Кто-то пьет молчаливо / До рассвета коньяк». Можна лише здогадуватися, що для такого відриву перцептивної точки зору від «себе» й поєднання її з цим «кимсь іншим» у поета були свої позалітературні підстави.

Завершуючи цей аналітичний огляд пов'язаних зі сферою дейксиса мовних явищ, можемо зробити два висновки методологічного характеру. По-перше, урахування семіотичних властивостей мовних одиниць важливе не лише саме по собі, а й для висвітлення їхніх семантичних і комунікативно-функціональних характеристик. Зокрема, видається неможливим належним чином висвітлити й описати вторинні функціонально-семантичні різновиди дієслівного часу, якщо розглядати ці різновиди виключно у значеннєвій і функціональній площинах. По-друге, врахування знаково-репрезентативних рис темпоральних формацій дає можливість виявити їхню семантичну й функціональну співвідносність з іншими мовними одиницями подібної семіотичної природи, з якими вони можуть взаємодіяти в межах текстуальних польових структур.

S. S. YERMOLENKO

SEMIOTIC STRUCTURE OF TEMPORAL DEIXIS AND COMMUNICATIVE-FUNCTIONAL CONTEXT

The author focuses on interrelationship between secondary meanings of tense deictica, functional context they occur in, and their representational properties as linguistic signs. He argues that semiotic approach within communicative-epistemic framework permits to understand more fully semantic properties of the grammatical tense as well as to establish functional relations between it and linguistic categories semiotically close to it.

K e y w o r d s: temporal deixis, sign representation, motivation, tense, communicative-epistemic perspective, semiotics, grammar, iconicity, indexicality.